

ԵՐԿՆԱՅԻՆ ԼՈՒՍԱՏՈՒՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՐՍԱՆԵԿԱՆ ԳՈՎՔԵՐՈՒՄ

Մարդկությանը հայտնի առաջին հաստատված օրինաչափություններից՝ աստղագիտական դիտումներն էին, իսկ ժամանակի որոշման և առհասարակ օրացույցների հիմքում՝ արեգակի, մոլորակների և լուսատու-աստղերի շարժումների պարբերականությունը: Աստղագիտությունը բավականաչափ զարգացած էր Հին Արևելքում¹՝ Շումերում, Բաբելոնում, Եգիպտոսում, Չինաստանում, Հնդկաստանում, Հունաստանում և իհարկե՝ Հայաստանում: Հին աշխարհի գիտելիքներն այնքան խորն ու կատարյալ են եղել (շատերը նույնիսկ ապշեցնող), որ օգտագործվում են մինչ օրս²:

Դեռևս 19-րդ դարի նշանավոր աստղագետներ Կամիլ Ֆլամմարիոնը³ և Էդվարդ Մաունդերն⁴ իրենց աշխատություններում նշել են հնագույն մարդկանց ճշգրիտ հաշվարկների մասին: Ուսումնասիրելով աստղային երկինքը և համաստեղություններին տրված հնագույն անվանումները, գիտնականները եկել են այն եզրահանգման, որ այդ մարդիկ երկրի վրա բնակություն են հաստատել

---

¹ Տիեզերքի (աստղերի մասին) բարձր գիտելիքներ ունեցել են նաև ամերիկյան կիսագնդի հին բնակիչները՝ օլմեկները, տոլտեկները, մայաներն ու ացտեկները:

² Շումերներն առաջիններն են եղել, որ երկինքը բաժանել են 12 մասի, և Արևն ու մյուս մոլորակները ունեցել են 12 «բնակավայր», ինչպես և Լուսինը՝ 28 «կայան»: Առայսօր մենք օգտագործում ենք նրանց ստեղծած վաթսուևանիշ (шестидесятизначное) հաշվարկային համակարգը (1 ժ.= 60 րոպե, 1 րոպեն՝ 60 վայրկյան): Նինվեում, Աշուրբանիպալ արքայի հռչակավոր գրադարանի պեղումների ժամանակ (Իրաք, Քույունջիկ), հայտնաբերվել է մի կավե սեպագիր արձանագրություն, որի վրա հաշվարկված է եղել «Մեծ Կոնստանտը» (Великая Константа), որը հավասար է մոտավորապես 200 տրիլիոնի (195.955.200.000.000)՝ Տիեզերական Համակարգի և Մեծ Արեգակնային ցիկլի պարբերականությանը (240 ցիկլ), այսպես կոչված **Պլատոնի տարին** (1 Պլատոնի տարին = 26.000 սովորական տարուն): Շումերների ճշգրիտ հաշվարկները հաստատվել են մեր օրերում (Մորիս Շատլեն):

³ Կ. Ֆլամմարիոնը (1842-1925) աշխատել է Փարիզյան աստղադիտարանում և նրա անվան հետ է կապված Ֆրանսիական աստղագիտական ընկերության գործունեությունը: Ուսումնասիրել է աստղերի գույները և Լուսնի մակերեսի գոյացությունները, ինչպես նաև հետաքրքրվել է հրաբխագիտությամբ, օդերևութաբանությամբ: Իր ուսումնասիրությունների երկրպագուներից մեկի խոշոր նվիրատվության շնորհիվ Փարիզի մոտակայքում՝ Ժյուվիզիում, հիմնել է մասնավոր աստղադիտարան, որը մինչ օրս գործում է:

⁴ Էդ. Մաունդերը (1851-1928) սովորել է Լոնդոնյան Արքայական քոլեջում, ապա աշխատել Գրինվիչի Թագավորական աստղադիտարանում: Ուսումնասիրել է գիսաստղները, միգամածությունները (туманность), մոլորակները, ինչպես նաև Արեգակնային բծերը (солнечные пятна): Արխիվային (1645-1715 թթ.) տվյալների հիման վրա Մաունդերը կարողացել է ճշգրտորեն հաշվարկել Արեգակնային բծերի փոփոխականության 11-ամյա ցիկլը՝ «Մաունդերի նվազագույնը» (Минимум Маундера), իսկ 1904 թ. դիագրամի ձևով հրապարակել այդ ուսումնասիրությունները, որոնք կոչվեցին «Մաունդերի Թիթեոններ»:

հյուսիսային լայնության 36° և 42° միջև⁵: Անգլիացի գիտնական Ուիլյամ Օլքոթը⁶ ուղիղ մատնանշում է Տիգրիս-Եփրատ գետահովիտն ու Արարատ լեռան ստորոտը⁷:

Ղևոնդ Ալիշանը վկայում է. «Կա Սուրբ գրքի մեկնիչների կարծիքը, որ մեր ազգն կամ երկրի անունը ըստ օտարների՝ **Ար-մենի** կամ **Ար-մինի**, եբրայերեն նշանակում է «լուսնի լեռ», կարծես լեռան վրա՝ հիշատակված դրացի քաղղեացիների⁸ նման լուսնի դիտորդներ են եղել»⁹: Մեծն գիտնականը «մեկնիչ» ասելով նկատի է ունեցել քրիստոնեության ջատագով և անվանի հռետոր՝ Լակտանտիոսին, որին անվանում էին «քրիստոնեական Տիցերոն»¹⁰: Լակտանտիոսը գրում էր. «... չենք ընդունում նրանց, ովքեր Կովկասի լեռների լուսատուների ընթացքն ու նշանները դիտելով, բյուրավոր տարիների հիշատակություն են անում»¹¹: Այնուհետև Ալիշանը մատնանշում է Պյութագորասի (մ. թ. ա. VI դ.) ուղևորության վիպասանական պատմիչի մեկնությունը, համաձայն որի քաղղեացիները երգել են. «Ո՛վ, Լուսին, բնակիչ աշխարհին Հայոց, որ մեր հին նախահարքն էին, նուիրեցին քեզի լեռ մի և պաշտօն, և կու պարծին քու անուամբդ կոչուելու»¹²: Ինքնին պարզ է, որ Լուսնի գերագույն պաշտամունքը կապված էր նրա «գիշերային լուսատու» լինելու հետ, քանզի միայն լուսնի լույսի շնորհիվ կարելի էր կատարել այն ուսումնասիրությունները, որ հազարամյակներ շարունակ իրագործում

⁵ Տե՛ս. *Фламарион К.*, Звездное небо и его чудеса, С. Петербург, 1899; Популярная астрономия, М.-Л., «Госиздат», 1941:

⁶ Ու. Օլքոթը (1873-1936 թթ.) Թագավորական աստղագիտական ընկերության անդամ էր և փոփոխական աստղերի ուսումնասիրման Ամերիկյան Աստղագիտական Միության հիմնադիրը: Նրա հայտնի աշխատություններից է՝ «Արեգակի մասին առասպելները» (Мифы о солнце), ուր զետեղված են բոլոր ժողովուրդների կողմից՝ համայն մարդկության պատմության ընթացքում ստեղծված արևի մասին առասպելները:

⁷ *Олькотт У.*, Легенды звездного мира, С. Петербург, 1914, с. 8.

⁸ Ենթադրվում է, որ քաղղեացիները (халдеи) ունեցել են արամեական ծագում: Քաղղեական գրավոր հուշարձաններ չկան և Աստվածաշնչում, նաև ետաստվածաշնչյան ավանդույթներում քաղղեական է անվանվել բաբելոն-արամեական խոսվածքը: Քաղղեացիները մ.թ.ա. I հազարամյակի I-ին կեսին տարաբնակվել են Բաբելոնիայում, հաստատվելով Միջագետքի հարավում: Պայքարելով Ասորեստանի դեմ, դաշնակցել են Էլամի հետ, որի հետևանքով քաղղեական իշխանները մ.թ.ա. VIII դ-ից բազմիցս զավթել են բաբելոնական գահը: Քաղղեական դինաստիան մ.թ.ա. 626-538-ին կառավարեց Բաբելոնը, ստեղծելով Նոր Բաբելոնյան հզոր թագավորություն (Նաբոպալասար, Նաբուգոդոնոսոր II և ուրիշներ); տե՛ս *Струве В.*, История Древнего Востока, Ленинград, «Госполитиздат», 1941, с. 350-352:

⁹ *Ալիշան Ղ.*, Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը (արևելահայերեն թարգմանությունը Վ. Գ. Բարսեղյանի), Երևան «Հրազդան» հրատ., 2002, էջ 58:

¹⁰ Լակտանտիոսը (Люциус Лактанций), ծնվ.՝ 240 թ. Հյուս. Աֆրիկա – մահ.՝ 325 թ. Գալիա, Արնոբիոսի աշակերտն էր, քրիստոնեություն էր ընդունել 303 թ-ին, նրա հայտնի աշխատություններից էր՝ «Հալածողների մահվան մասին» (De mortibus persecutorum): Տե՛ս. *Майоров Г.*, Формирование средневековой философии, М., изд. «Мысль», 1979, с. 133):

¹¹ *Лактанций*, О смерти гонителей (VIII; 14), пер. Тюленева В., С.Петербург, изд. «Алетейя», 1998.

¹² *Ալիշան Ղ.*, Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը, նույն տեղում:

էին երկինքն ու տիեզերքը ուսումնասիրող հեթանոս-քրմերը՝ Հայկյան երկրի աստղագետները¹³ «աղթարքները»¹⁴:

Հայերեն «**Լուսին**» բառը սերտորեն կապված է շումերերեն **Lu**՝ «մարդ» և **Sin**¹⁵ «Լուսնի Աստված» իմաստների հետ, և «**լուսին**» բառի հիմքում դնելով «**լոյս**»՝ «բնիկ հայ բառը», Աճառյանը տալիս է օտար լեզուներում պահպանված՝ «լուսաւոր, փայլուն, պայծառ, ցոլալ» բացատրությունները¹⁶: Հավանաբար «**Սին**»-ի պաշտամունքը նոր կրոնի համար իսկապես մեծ վտանգ է ներկայացրել, որ հետագայում ձեռք է բերել ճիշտ հակառակ իմաստը՝ ս(ի)նահավատ, ս(ի)նոտիապաշտություն ևն:

Հետին ժամանակներում **Լուսին**՝ գիշերային լուսատուն զուգորդվել է իգական աստվածներ՝ Իշտարի, Ինինի, Դիանայի, Սելենի, Աստղիկի, Աստարտի հետ, իսկ հայկական հարսանեկան գովքերում հանդես եկել որպես նորահարս.

– Էն արև, երկնուց արև,
Տեսեք էն ո՞րն է.
– Էն արև, երկնուց արև՝
Մեր թագավորն է:

– Էն լուսին ամպերի մեջ,
Տեսեք էն ո՞րն է.
– Էն լուսին ամպերի մեջ՝
Մեր թագուհին է¹⁷:

Հնագույն գիտելիքների համաձայն՝ երկրային կյանքը ենթարկվում էր տիեզերական անխախտ կանոններին և տիեզերքի բոլոր երևույթներն օրինաչափորեն արտացոլվում էին երկրի վրա՝ բարու և չարի մշտնջենական պայքարում:

Ինչպես բոլոր հնագույն ազգերի, այնպես էլ հայերի ժողովրդական զրույցներում պահպանվել են բազմաթիվ առասպելներ, հեքիաթներ՝ կապված տիեզերքի և

¹³ Լուսնի պաշտամունքը Հայոց մեջ ավելի հին է, քան Արեգակինը, և այս առումով չափազանց հետաքրքրական է հետևյալ տեղեկությունը. շումերները դեռևս հազարամյակներ առաջ գիտեին, որ գարնանային գիշերահավասարը յուրաքանչյուր 72 տարին՝ 1 % տեղաշարժվում է (Прецессия), և որ «Մեծ երկրակամարի» ընթացքը կազմում է **Տիեզերական դար** (≈ 2200 տարի): Հաշվարկների համաձայն, մ.թ.ա 6000 ≈ 3800 ժամանակահատվածը կազմել է **Լուսնի Տիեզերական դարը** (Երկվորյակների նշանի տակ), և միայն հաջորդ շրջանը՝ **Արեգակի Տիեզերական դարը** (մ.թ.ա 3800≈1600), որը Յուլի համաստեղության տակ էր (Эра Золотого Тельца): Արեգակնային Ոսկե Յլին փոխարինեց «Ձուկը»՝ քրիստոնեության դարաշրջանը, իսկ այժմ մենք գտնվում ենք Ջրիսի «իշխանության» տակ (Эра Водолея): Տե՛ս. *Вронский С., История астрологии в самом кратком изложении, Москва, изд. «Гермес», альманах, 1992:*

¹⁴ Ախտարք (աղթարք) – պահլավերեն *axtar*՝ աստղ, աստղեր:

¹⁵ Նշանավոր աշխարհակալ, Ասորեստանի թագավոր Սենեքերիմի (Ք.ճ.ա. 705-681) անվան ստուգաբանումը, որը տառադարձված է «Sanherib» ձևից, փոխառնված է ասորերենից՝ *sin-ahhe-eriba*, որը թարգմանվում է «Սին՝ Լուսնի աստվածը եղբայրներս շատացրեց» (*Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 4, էջ 477*):

¹⁶ *Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, Երևան, «Համալսարան» հրատ., 1973, էջ 294-295:*

¹⁷ Հատված Կոմիտասի գրառած հանրահայտ «Էն դիզան» կատակերգից (*Կոմիտաս, ԵԺ, հ. 3, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 1969, N 24, էջ 63*): Հարսանիքի սիրված պահերից է, այսպես կոչված «Խարսնիսի կատակներ»-ից, երբ այդ տոնահանդեսի բոլոր մասնակիցները այս կամ այն չափով «ծաղրի են» ենթարկվում:

երկնային լուսատուների հետ: Այդպես, Տիեզերքն¹⁸ ամբողջությամբ բաղկացած էր երեք մասից՝ «ընդգետնեայ» (ստորգետնյա), «գետնի վրայ» (ուր մենք ենք բնակվում) և երկնքի մեջ: «Պառավաշնչի»¹⁹ համաձայն երկինքն ու երկիրը ունեին յոթական աստիճան (յարկ). 1) երկրի մակերևույթը, 2) ամպերը, 3) լուսինը, 4) արեգակը, 5) աստղերը, 6) հրեշտակների կայանք, 7) Աստծո աթոռը, որ «լուսեղեն է ու Քերովբէներու թևերու վրայ»²⁰:

Ըստ Անանիա Շիրակացու, հեթանոս հայերը Արուսյակն ու Լուսնթագը (Յուպիտեր) բարերար աստղեր էին համարում, Երևակն (Սատուրն)²¹ ու Հրատը (Մարս)՝ խարդախ և չար, իսկ Փայլածուն (Մերկուրի)²² «հասարակաց բնութիւն»: Նույն տեղեկությունները գտնում ենք ժողովրդական բանահյուսության մեջ. «Երևակ թշնամի է մարդկային բնության, պատճառ դժբախտության, երկար հիվանդության, ավրող ամեն բան: Լուսնթագը բարի է աղէկ ընող մարդկոց, կյանք տվող, կենդանիներ և

---

¹⁸ Ուշագրավ է **տիեզերք** բառի դիտարկումը, որն ունի «անեզաբար, ընդհանուր, աշխարհ» իմաստը: **Տի**՝ հնագույն **Տէ** ձևից է, ինչպես ունենք **տի-այր**, որի ավելի հին ձևն է **տէ-այր**: Աճառյանը «բնիկ հայ բառ է» համարում (Հյուսիսային զուգահեռներ է անցկացնում ասուրա-բաբելական ti-ri-gan՝ «Տէր»-ի հետ), որից անկասկած սերվում է գիտության և իմաստության **Տիր** աստվածի անունը (այլ լեզուներում՝ De, Deus, Dios ևն): Տե՛ս. *Աճառյան Հ.*, ՀԱԲ, հ. 4, էջ 404: Հայոց մեջ «Տի» արմատից գոյացած անձնանուններն են՝ Տիրայր, Տրդատ, կարծում ենք նաև՝ Տիգրան:

¹⁹ Ազգագրական նյութեր հավաքելիս բանահավաքները ժողովրդական բնույթի ավանդույթները հեզնական անվանել են «Պառավաշունչ»՝ հակառակ «Աստվածաշնչի», քանզի այն «պառավներու հնարածն է, անհաւատալի, թէև շատեր կը հաւատան անոնց, կարծելով թէ Ա. Գրքի մէջ գրուած են» (*Նժդեհեան Գ.*, քի. Պառավաշունչ, Ազգագրական հանդես (ԱՀ), գ. 9, Թիֆլիս, 1902, էջ 263-270):

²⁰ Ստորգետնյա աստիճանների (յարկերու) դասավորվածությունը մոտավորապես հետևյալն էր՝ Գետինք, Դժոխք, Սանդարամետք, Տարտարոս, Գեհեն, Անդուղք, Յանհատակ: Պարզ է, որ սա հետին ժամանակների՝ քրիստոնեության արգասիք է: Այսպես օրինակ, Սպանդարամետը (սանդարամետ, Սաբանտոմատ) հնում պաշտվել է որպես երկրի պողպատի ուժերի՝ այգիների և գինեգործության աստված, որը համարվել է աշխարհի մաքուր և հնազանդ ոգին (Սպենտա Արմայիտի՝ spənta «սուրբ» և ārmaiti «իմաստություն»): Սպանդարամետին նվիրված տոնին (սեպտեմբերի 14) կազմակերպվում էին հատուկ ներկայացումներ՝ «Տոնք Սպանդարամետանք», որի ընթացքում սրբազան պարերի մասնակիցները (քոշիկներ) ծպտվում էին այծի մորթիներով, գլուխները պսակում սաղարթախիտ ճյուղերով և բարձրակրունկ ծիսական կոշիկներ էին կրում (այծի սմբակների նմանակում): *Лисициан С.*, Старинные пляски и театрализованные представления армянского народа, т. 1, Ереван, изд. АН Арм. ССР, 1958, с. 404; *Ալիշան Ղ.*, Հայոց հին հավատքը, էջ 158-159: Հետագայում, սեպտեմբերի 14-ին, եկեղեցին տոնել է Խաչվերացը (մեր օրերում շարժական է՝ սեպտեմբերի 11-ից 17-ը օրերի մեջ հանդիպող կիրակին): Տե՛ս. *Օրմանյան Մ.*, Ծիսական բառարան, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1992, էջ 22-23:

²¹ Երևակը ժողովրդի մեջ հայտնի է «Գողի հոտղու աստղ» անունով: Ավանդագրույցի համաձայն տանտերն իր «գողի»՝ ծույլ հոտաղին պատվիրում է, որ մինչև աստղերի երևալը եզները տանի արածելու: Ծույլ հոտաղը, արևմտյան կողմը տեսնելով, որ փայլող աստղը երևաց (դրա համար էլ կոչվում է Երևակ), արևի մայր մտնելուն, անոթի եզները տուն է բերում: Այն ժամանակներից այդ աստղը կոչվում է «Գողի հոտղու աստղ» (*Նժդեհեան Գ.*, քի., Պառավաշունչ, էջ 270):

²² Մերկուրի-Փայլածուի մասին տե՛ս. *Տիգրանյան Մ.*, Հնագույն սիմվոլների դրսևորումները հայոց հարսանեկան ծեսում: Կանթեղ // Գիտական հոդվածներ, 2 (63), Երևան, «Ասողիկ» հրատ., 2015, էջ 239-270:

բույսեր պահպանող: Հրատն չար է, արևմուտքը չորացնե, պատճառ է կայծակի հովի և մարդկային կենաց թշնամի և այլն»²³: Վատ նշան էին նաև պոչավոր աստղերը՝ գիսաստղերը, որոնց «չարագուշակ» էին անվանում:

Հնագույն մարդկանց կողմից բացառիկ պաշտամունքի են արժանացել Արեգակը, Լուսինն ու Արուսյակը (Venera), և այդ սրբազան լուսատուների պաշտամունքային հետքերը կարելի է գտնել հայկական հարսանեկան ավանդական գովքերում: Արևի պաշտամունքը հնուց ի վեր կապված է եղել արական աստվածների հետ՝ **Ռա, Հելիոս, Ագնի, Ամոն, Ատոն, Գոռ, Միիր, Վահե** ևն: Կարծում ենք, մեր **Վահագնին** նույնպես պետք է դիտարկել որպես սույար աստված՝ արեգակնածին²⁴ և ոչ ամպրոպածին²⁵: Հայոց արևապաշտությունը²⁶ սերտ առնչություն ունի ցլապաշտության (Эра Золотого Тельца) հետ²⁷ և նրա հետքերը կարելի է գտնել մեր ազգագրական աղբյուրներում²⁸: Հարսանիքի կարևորագույն ծիսակատարություններից

²³ *Սրվանձտեանց Գ.*, Երկեր, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1978, էջ 292-293:

²⁴ *Նավոյան Մ.*, Տաղերի ժանրի ծագումնաբանությունը և ազատ մեղեդիական մտածողությունը հայ միջնադարյան մասնագիտացված երգարվեստում, Երևան, «Արճեշ» հրատ., 2001, էջ 26:

²⁵ *Արեղյան Մ.*, Երկեր, հ. Ա, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1966, էջ 72-92:

²⁶ Զուգահեռներ կան նաև լուսնային պաշտամունքի հետ. խորհրդական (խուրհիական) դիցարանում **խուրի** ցուլը խորհրդանշել է արևն ու լուսաբացը, իսկ **Սերին** ցուլը՝ լուսինն ու երեկոն: Հին Արևելքում լուսնի մահիկը նույնացվել է ցլի պոզերի հետ, Շումերում լուսինն անվանել են «մորուքավոր ցուլ», վեդայական ավանդույթներում ցլի եղջյուրները կիսալուսնի նշան էր, իսկ վիթխարի մարմինը՝ աշխարհի հենարան:

²⁷ Ցլապաշտությունը կապված է եղել եգիպտական՝ Ռա, Օսիրիս, Սեթ, Սերապիս (Օսիրիս + Ապիս ցուլը), հունական՝ Զևս, Դիոնիսոս, Պոսեյդոն, միջագետքյան՝ Իլ և Բահալ, հնդկական՝ Ինդրա, Ադիտի, Ագնի, Ռուդրա, Շիվա (Նադի ցլին հեծած) աստվածների հետ: Ք.ճ.ա. IV-III հազ. ցլի թրծակավե արձանիկները՝ շեշտված եղջյուրներով, հայտնաբերվել են Հայոց աշխարհի մի շարք բնակատեղիներում՝ Շենգավիթ, Մոխրաբլուր, Հառիճ, Շրեշ բլուր ևն: Վանի թագավորության պանթեոնի գերագույն եռյակ աստվածներից մեկը՝ ամպրոպի և որոտի **Թեշուր** աստվածությունը պատկերվել է ցլի վրա կանգնած: Հայկական բազմաթիվ տեղանուններ. **Եզն՝** Բարձր Հայքի Կամախ գավառում, **Եզնածոր՝** Մոկաց աշխարհի Շատախ գավառում, **Եզնանց** բերդ կամ **Եզնուտ՝** Տարոնում, **Եզանիստ՝** Վայոց ձորում ևն; անձնանուններ՝ Եզնիկ, Յլիկ, Եզնակ ևն, սերտորեն աղերսվում են Եզան, ցուլի, երնջի պաշտամունքի հետ:

²⁸ Բանանց գյուղի շրջակայքում (Գանձակի գավառ) բազմաթիվ հնադարյան դամբարաններից մեկում գյուղացիները հայտնաբերել են բնական չափերի բրոնզե Եզան գլուխ (*Համամչեան Ե.*, Բանանց գիւղի կուրգանները, ԱՀ, գ. 2, էջ 309): Շիրակի Դիրալաքյար գյուղի մոտերքը պեղված կուրգանում նմանապես Եզան պղնձե մի գլուխ (*Ատրպետ*, Եգի պաշտամունքը Հին Հայաստանում, ԱՀ, գ. 23, Թիֆլիս, 1912, էջ 120): Պարսկաստանի հայաբնակ Սալմաստի հարևանությամբ, Ուրմիա լճի Ղարաբաղ կոչված թերակղզում, 1905 թ. դիպվածով գտնվել է Եզան մումիացված մի կմախք (*Ատրպետ*, ԱՀ, գ. 23, էջ 119): Տաթևի վանքի հանդիպակաց լեռնաշղթայի մեջ գտնվում է «յեզան ուխտատեղի». ավանդազրույցի համաձայն այդտեղ մի եզ է թաղված, որն իր կամքով Տաթևի եկեղեցին կառուցելու համար ահագին քար է կրել (*Հայայեան Ե.*, Վարանդա, Կենդանիների պաշտամունք, ԱՀ, գ. 2, Թիֆլիս, 1897, էջ 215): Վասպուրականի ս. Բարդուղիմեոս վանքի կից «մշտնջենապես կգտնվին զույգ ճերմակ գոմեշ, արու և եգ. վորքան ծնին, վորքան մեռնին, միշտ յերկու հատ կմնան» (*Սրվանձտյան Գ.*, «Մանանա», Կոստանդնուպոլիս, 1876, էջ 107): «Տիրամոր նշան» ասածը՝ ճակատի վրա սպիտակ խալ

էր «եզմորթեք»-ը²⁹, որը սովորաբար տեղի էր ունենում ուրբաթ առավոտյան, և այս առումով չափազանց կարևոր է «Սահարի»-ների դիտարկումը: «Սահարի»³⁰-ն, ըստ էության **արևի հիմն** է. «Հայոց ավանդական հարսանեկան ծեսում Սահարու գործառնության հիմնական ոլորտների դիտարկումը հանգեցնում է մի ուշագրավ եզրակացության՝ մեղեդին հնչում է այն բոլոր ծիսական արարողություններում, երբ ակնկալվում է սկիզբ, ծնունդ՝ փեսա-թագվորի, ընտանիքի, արևի»³¹: Սահարին հնչում էր նաև որպես հարսանիքի «Կանչ», ինչպես նաև հարսանիքի ավարտին՝ լուսաբացին, որպես նոր օրվա ազդարար³²:

Արևի պաշտամունքի հետքեր Հայոց մեջ ամենուրեք կարելի է հանդիպել³³, և դրա վառ ապացույցներից են արեգակնային օրհնանքները («արևիդ մեռնեմ», «կանաչ արև» ևն) ու անձնանունները (Արև, Արշալույս, Արեգ, Արեգնազան, Հրանտ, Հրանուշ, Հրիկ, Հրահատ, Միեր, Միհրան ևն), որոնք մեր օրերում էլ մեծ կիրառում ունեն:

Հարսանեկան ծեսում արևապաշտության ցայտուն դրսևորումներից էր «Էգ բարև»-ը, որը կատարում էին հարս ու փեսան պսակի հաջորդ առավոտը: Դեռ արևը չծագած, հարսնևորները, հաճախ քահանայի առաջնորդությամբ, բարձրանում էին տան կտուրը, կամ մի բարձր տեղ. թագուհին և թագավորը մի թաշկինակի տարբեր ծայրերից բռնում էին և երեսները դեպի արևելք դարձրած կանգնում: Ազապները զուռնի ուղղեկցությամբ երգում էին³⁴:

ունեցող եզներն ու կովերն էին, որոնք պահվում էին վանքերի մոտակայքում՝ Մուշի Առաքելոց, Սղերդի, Խաթուն Տիրամոր վանքերում (*Լալայեան Ե.*, Վասպուրականի ազգագրութիւնը, ԱՀ, գ. 20, Թիֆլիս, 1910, էջ 210):

²⁹ Հարսանիքին մորթում էին ոչ թե եգ, այլ ցլիկ: Հորթուկների հիմնական մասն ամորձատում էին, և նրանք հետագայում գյուղացուն ծառայում էին որպես աշխատուժ՝ բանող եգ (այդ իսկ պատճառով եգի միսը մկանոտ, ջլոտ, ձիգ և դախացած էր), իսկ մի քանիսին պահում էին որպես ապագա սերմացու ցուլ:

³⁰ Սահարին ազատ-հանկարծաբանական բնույթի նվագ է, որը հնչում է գերազանցապես զուռնայի, սակավ՝ քամանչայի, դուդուկի, շվիի, սրնգի կատարմամբ: Սահարիները ծավալուն երկեր են և ազգագրական նյութերի վկայությամբ նրանք երբեմն անվանվել են «Արևագալի», «Առավոտանվագ», ինչպես նաև «Ոչխարի կանչ», որոնք իրենց ֆունկցիոնալ ուղղվածությամբ համադրելի են «Հովվի կանչ»-երին:

³¹ Տե՛ս. *Երնջակյան Լ., Պիկիջյան Հ.*, Հիմն արևին «Սահարի» հայ երաժշտական մշակույթում, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 1998:

³² Զանգեզուրի շրջանում նորահարսի անմեղությունը նույնպես Սահարին էր ազդարարում:

³³ Ցանկացած ազգագրական գոտի, լինի դա մեծ բնակավայր, թե փոքրիկ գյուղ, ունեցել է արեգակնապաշտության իր սրբատեղիները (լեռներ, բլուրներ ևն): Այսպես, օրինակ, ծննդկանին պարտադիր շրջում էին դեպի արևելք, արևից խնդրում օրհնություն, առողջություն և բարօրություն: Երբեք չէին միզում դեպի արևելք դարձած ևն: (Տե՛ս. *Ասրուպետ*, Եգի պաշտամունքը Հին Հայաստանում, ԱՀ, գ. 23, էջ 114-124; *Լալայեան Ե.*, Վասպուրականի ազգագրութիւնը, ԱՀ, գ. 20, էջ 156-160):

³⁴ *Լալայեան Ե.*, Վասպուրականի հաւատք, ԱՀ, գ. 25, Թիֆլիս, 1914, էջ 42:

Էգ (այգ) բարև, ա՛յ էգ բարև,
 Էգն արևուն տանք բարև,
 Տայ թագաւորին շատ բարև,
 Վահէ՛, Վահէ՛...³⁵

[Միջակ]

Էգ բարև, հայ, էգ բարև, թագա - վո-րին շատ ա - րև,
 Էգ բարև, հայ, էգ բարև, թագա - վո-րին շատ ա - րև:

Հարսանեկան երգերում Թագվորին ու Թագուհուն գովաբանում էին, նրանց նվիրաբերելով սրբազան օդորիստիկ (լատ. «odore»՝ բույր) ծաղիկներ՝ վարդ, մեխակ, շուշան, բալասան, նարդոս, գինարբուկ, ռեհան, անթառամ ևն: Նորապսակներին համեմատում էին երկնային լուսատուներ՝ Արեգակի, Լուսնի և Արուսյակի հետ³⁶:

Թագ գովալ (հատված)

♩ = 120 Ոգևորված, Animato

Թագ - ւոր, ի՞նչ բե - րենք քեզ նը - ման,
 Քո կա - նաչ ա - - - րե - - - լի նը - ման:
 Էն ա - րու - սեա - կըն, որ կը ծա - գէ,
 Էն բա - լա - սան ծա - դի - կըն, որ կը ծաղ - կէ,
 Էն ձի - թե - նին, որ կը բաց - ւէ,
 ծա - - - գել է ա - րե - - - լի նը - ման:
 ծաղ - - - կել է ա - րե - - - լի նը - ման:
 բաց - - - ւել է ա - րե - - - լի նը - ման:

³⁵ Կոմիտաս, ԵԺ, հ. 14, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2006, N 48, էջ 56: Երգը ձայնագրվել է Տիգրան Չիթունուց (տարբերակը՝ Թումանյան Մ., Հայրենի երգ ու բան, հ. 4, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 2005, N 120, էջ 140-142):

³⁶ Ներկայացված օրինակը Թագվորագովքի հատված է, որի տեքստը հավանաբար գրի է առել XIX դ. կեսերին Պարսկահայքում Սանգիբարան գյուղի Ս. Հովհաննես եկեղեցու քահանա՝ Տեր Կարապետը (Կիրակոսեան Ա., Իրանի Սպահանի շրջ. Փերիա գավառի ժողովրդական եւ աշուղական երգերի ընտրանի, Փասատենա, (California), «Դրագարկ» հրատ., 1996, N 21, էջ 48-50): Թագվորագովքի նմանատիպ օրինակ ձայնագրվել է շուրջ մեկուկես դար անց Լենինականում (Գյումրի, 1984, N 60), նույն Սանգիբարան գյուղի բնակիչ Սամուէլ Զարգարյանից, ծնվ. 1916 թ. և հայրենադարձ եղել 1970 թ.: Նյութը պահվում է ԵՊԿ ֆոլկլորային ամբիոնի ձայնադարանի արխիվում:

Թագվոր ի՞նչ բերենք քեզ նման,
Քո կանաչ արեւի նման:
Էն արուսեակըն որ կըծագէ,
Ծագել է արեւի նման,

Էն Բալասան ծաղիկըն, որ կը ծաղկէ,
Ծաղկել է արեւի նըման:
Էն ձիթենին, որ կըբացւէ,
Բացւել է արեւի նըման...

Հատկանշական են հետևյալ տողերը.

«... Էն **արուսակըն**, որ կըծագէ,
Ծագել է արեւի նըման»:

Արուսյակի (Венера, Venus)³⁷ դիտարկումը ուշագրավ է, քանզի այս մոլորակի դերն ու նշանակությունը արեգակնային համակարգում բացառիկ է: Այն միակ մոլորակն է, որը շարժվում է Արեգակի շուրջը պտտվող բոլոր մոլորակների ուղղությանը հակառակ: Արեգակից և Լուսնից հետո Արուսյակը երկրային երկնքի ամենապայծառ աստղն է, դեպի Երկիր դարձված է միշտ միևնույն կողմով և ըստ մեծության՝ Արևից հետո երկրորդն է³⁸: Կարելի է ասել, որ իր բացառիկ «հատկությունների» շնորհիվ Արուսյակը Արեգակի միակ երկրնտրանքն է, և դրանով է բացատրվում թագվորագովքերում նրա հանդես գալը:

Մխիթարյանները «**արուս, արուսէ, արուսեակ**»-ին հոմանիշ համարում են «**հարս**» բառը³⁹, որի հետ Աճառյանը չի համաձայնում: Ուշագրավ է «**հարս**» արմատի դիտարկումը, որից էլ ածանցյալ է «**հարսանիք**»-ը: Աճառյանը **հարս** «բնիկ հայկական բառի» նախնական ձևը համարում է «հարց»-ը՝ «հարցում, փորձ, քննութիւն», որը «ճոխ ձևերով պահուած է ցեղակից լեզուների մէջ»: Հայերենում առաջին նշանակությամբ ունենք հարց՝ «խնդրել, հարցնել, ամուսնութեան խնդրել, հարս ուզող, հետը ամուսնանալու համար աղջիկ փնտրել», որից էլ սերվում է «հարս»՝ երկրորդ նշանակությունը: «Հարս»-ից փոխառյալ է նաև «հարճ»՝ «բնիկ հայ ձևը», ինչպես և «հարզ, հարզան, ապահարզան» ձևերը⁴⁰: Այս առումով հետաքրքրական է Միհրան Թումաճանի հետևյալ գրառումը⁴¹.

³⁷ Արուսյակի լատիներեն Venia, կամ Venus անվանումը թարգմանվում է որպես «աստվածների ողորմություն»: Շումերներն այն անվանում էին «վաղորդյան արևածագի աստղ» և նույնացնում էին Ինան (Իննին) անունների հետ, սակայն վարկածներ կան, որ Իննին աստվածուհին խորհրդանշել է Սիրիուսը (*Ревазян А. Макарац, т.1, Ереван, изд. «Тигран Мец», 2014, с. 331*): Հայկական ժողովրդական բանահյուսության մեջ այն կոչվել է «Լուսու աստղ»:

³⁸ *Խաչիկյան Է.*, ՀՍՀ, հ. 11, Երևան, «Հայ սովետական հանրագիտարան» հրատ., 1985, էջ 374:

³⁹ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 1 (Ա-Կ), Երևան, «Համալսարան» հրատ., 1979, էջ 374:

⁴⁰ *Աճառյան Հ.*, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 3, Երևան, “Համալսարան” հրատ., 1977, էջ 62-63:

⁴¹ *Թումաճան Մ.*, Հայրենի երգ ու բան, հ. 3, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1986, էջ 28-29: Երգը գրի է առնվել ԱՄՆ-ում՝ Նյու-Յորք, 1930-35 թթ., երգասացն է Կիրակոս Զարգավաթճյանը, ծնվ. Տիգրանակերտում (Դիարբեքիր):

Զարկիցք սագիրե

♩ = 48 Տանր. Lento

Զար - կի - ցեք սա - զի - ռե, քա - շի - ցեք
 մա - զի - ռե, ե - կեք աղ - ջիկ -
 - ներ, հուս - կի - ցեք մա - զի - ռե:
 Խան - նան շաղ - ղե - ցեք, մո - միր
 տղն - կե - ցեք, ե - կեք ազ - բը -
 - նիր, ա - ռուս հան - նե - ցեք:

Խաննան⁴² շաղեցեք,
 Մոմիր տնկեցեք,
 Եկեք ազբընիր,
 Առուս հաննեցեք:

Նշանավոր ազգագրագետ Երվանդ Լալայանը գրառել է հարսանեկան ավանդական «Թագվորի մեր, դուս արի» պարերգի մի ուշագրավ քառատող.

Թագվորի մեր տիս արի,
 Քե նուշ **ամպար** ենք բերե,
 Վարդ ու ծաղիկ ենք բերե,
 Մեխակ, շուշան ենք բերե⁴³:

Ապագա սկեսուրին, բազմապիսի ծաղիկների (վարդ, մեխակ, շուշան) հետ մեկտեղ, նվիրաբերում են **ամպար**: Մենք բառարաններում չգտանք «ամպար» բառի՝ «խմելիք, ընպելիք» նշանակությունը, որը տալիս է Լալայանը⁴⁴, սակայն «յամպար»

⁴² Խաննա (հինա, խնա)՝ բնական կարմրավուն ներկ: Հայոց հարսանիքի ավանդական արարողակարգերից մեկը **հինադրեքն էր**, որի ժամանակ նորահարսի մազերը, ձեռքերի ափերը և կրունկները «խնայում էին» (նաև մասնակից կականց, բացի սգավորներից և այրիներից): Պարտադիր հինայել են նորափեսայի և քավորի ճկույթները: Տե՛ս. *Տիգրանյան Մ.*, Հնագույն սիմվոլների դրսևորումները հայոց հարսանեկան ծեսում; Կանթեղ // Գիտական հոդվածներ 2 (63), Երևան, «Ասողիկ» հրատ., 2015, էջ 239-270:

⁴³ *Լալայան Ե.*, Վասպուրականի ազգագրությունը, ԱՀ, գ. 20, էջ 155:

⁴⁴ Հավանաբար, խոսքը նուշից պատրաստվող շատ հարգի և համեղ ոգելից խմիչքի մասին է, մեր օրերում հայտնի՝ «Amaretto» անվամբ:

բառի դիմաց Մալխասեանցը նշում է⁴⁵. «Ասիայում բուսնող մի թուփ... մատնածև՝ հինգ եօթը սրածայր մասերի բաժանված տերևներով և երկայն կանթի վրայ բոլորածև ծծմբագոյն մանր հատիկ ծաղիկներով, որոնք արձակում են ընտիր հոտ (Ambra)»⁴⁶: Այնուամենայնիվ, հայերենում, **ամպար** բառն ունի շատ հետաքրքիր նշանակություն. «Ամպար – Մոլորակ: Ամպար աստեղք, եօթը մոլորակները»⁴⁷: Խոսքը աստղային պլեյադների (Плеяды звезд) **բազունքի**, **բույլք**-ի, **բազմաստեղք**-ի մասին է, որը Արեգակնային համակարգին մոտ գտնվող բաց աստղակույտերից մեկն է, և անզեն աչքով տեսանելի: Հին հայկական ավանդության համաձայն այդ աստղերի «Բազունք» կամ «Բազմույթ» անվանումն ունի ոչ այնքան բազմության, քանակության իմաստ, որքան բազմելու՝ սայլավարի նստարան («Սայլք» համաստեղությունը, օտարներին հայտնի Մեծ և Փոքր արջ անվամբ): Եղիշեի Ծննդոց գրքի մեկնության համաձայն Ատլասի և Պլեյոնի այդ յոթ դուստրերը՝ Ամպար աստղերը, ճիշտ է անվանել **Անպար**, այսինքն՝ անշարժ, ինչպես համարվում է Բևեռը (Полярная звезда)՝ նավարկության ուղեցույցը⁴⁸: Պատմության հնագույն հուշարձաններում Ամպարը պատկերվում է կամ որպես յոթ թերթիկանոց ծաղիկ (յոթ մոլորակներ), կամ հետևյալ նշանով՝ ⁴⁹:

⁴⁵ Մալխասեանց Ս., Հայերէն բացատրական բառարան, հ. 3 (Հ-Ո), Երևան, «Հայպետհրատ», 1944, էջ 385:

⁴⁶ Բնության մեջ հանդիպում է նաև կենդանական ծագում ունեցող **Ambra**, որի անկրկնելի բուրմունքը բոլոր ժամանակներում շատ բարձր է գնահատվել, և մինչ օրս օժանելիքի արտադրության արժեքավոր «միավորներից» մեկն է. «Անուշահոտ հաստատուն խառատոր նիւթ, անհայտ ծագումից, որ երևում է ծովի երեսին Մադագասկարում, Սումատրայի մօտ ևն և որը մի ժամանակ գործ էին ածում բժշկականութեան մէջ, իսկ ներկայումս՝ անուշահոտություններ պատրաստելիս բուրկէն...», կարդում ենք Մալխասեանցի մոտ: Կենդանական Ա. քարացած խեժանման գոյացություն է, որը ձևավորվում է բացառապես կետի ստամոքսում: Բացի կետի ճարպից և կետոսկրից (китовый ус), ամբարյի մեծ պահանջարկը նպաստել են այդ ծովային հսկաների պոպուլյացիայի խիստ նվազմանը:

⁴⁷ Մալխասեանց Ս., Հայերէն բացատրական բառարան (ՀԲԲ), հ. 1 (Ա-Ե), Երևան, «Հայպետհրատ», 1944, էջ 70:

⁴⁸ Ալիշան Ղ., Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը, էջ 259:

⁴⁹ Հին սլավոններին այդ աստղաբույլքը հայտնի էր Ստոժարներ (Стожары, Волосажары) անվամբ: Ամպարի պատկերումները հանդիպում են Ղազախստանում՝ քարանձավների պատերին փորագրված քարայծների մարմնի վրա (մ.թ. ա. II հզ.): Ամպարը պատկերված է Ներբայի աստղային երկնքի սկավառակի (диск из Небры) վրա (3600 տարեկան է), հանրահայտ Ֆեստի սկավառակի (Фестский диск) վրա, որը Մինոյան մշակույթի (Минойская культура) գրչության բացառիկ հուշարձաններից է: Պլեյադները փորագրված են Վուչեդոլսկյան մշակույթը (Вучедольская культура) ներկայացնող կավե անոթների վրա (մ.թ.ա 3000-2600 դ.): Պլեյադների վրա էր հիմնված հին ացտեկների, տոլտեկների, օլմեկների տոմարացույցը: Վիկինգների մոտ այն նույնացվում էր Ֆրեյա աստվածուհու յոթ հավերի (նախնիների) հետ: Ամպարի պատկերումները հայտնաբերվել են Ֆրանսիայում՝ 17.000≈16500 տ. (Լյասկո քարանձավ): Ամենայն հավանականությամբ, բրոնզե դարաշրջանի մարդկանց համար ամպարը նույնացվել է բնության վերարտադրողական ուժերի՝ մեռնող և հարություն առնող աստվածների հետ, որն էլ ուղղակիորեն կապված էր հողագործական աշխատանքների հետ: Ամպարի (Յոթ քույրեր) ամենահին պատկերումը թվագրվում է ≈ մ.թ.ա 75000 տարի, Շվեյցարական Ալպերում, նեանդերտալյան մարդու **Դրահենլոխ** կոչված քարանձավներից մեկում:

Օղակաձև շարված այդ յոթ աստղերի խումբը ժողովրդական ավանդազրույցներում հիշատակվում է որպես «Եօթ որդու սեղան», որոնք յոթ հավատարիմ եղբայրներ են եղել⁵⁰:

Դիտարկվող նյութն անշուշտ շատ հետաքրքրական է, և դեռ լուրջ ուսումնասիրության կարիք ունի, սակայն եղած փաստերն ու օրինակներն էլ բավական են, որ հնարավոր լինի մոտավոր պատկերացում կազմել այն մասին, թե երկնային լուսատուները ինչպիսի դեր ու նշանակություն են ունեցել մեր նախնիների կյանքում, կրոնական հավատալիքներում, ինչպես նաև՝ հարսանեկան ծիսական գովքերում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. *Աբեղյան Մ.*, Երկեր, հ. Ա, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1966:
2. *Ալիշան Ղ.*, Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը (արևելահայերեն թարգմանությունը Վ. Գ. Բարսեղյանի), Երևան «Հրազդան» հրատ., 2002:
3. *Աճառյան Հ.*, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, Երևան, «Համալսարան» հրատ., 1973:
4. *Աճառյան Հ.*, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 3, Երևան, «Համալսարան» հրատ., 1977:
5. *Աճառյան Հ.*, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 4, Երևան, «Համալսարան» հրատ., 1979:
6. *Աճառյան Հ.*, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 4, Երևան, «Պետհամալսարան» հրատ., 1948:
7. *Ատրպետ*, Եզի պաշտամունքը Հին Հայաստանում, ԱՀ, գ. 23, Թիֆլիս, 1912:
8. *Երնջակյան Լ., Պիկիջյան Հ.*, Հիմն արևին «Սահարի» հայ երաժշտական մշակույթում, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 1998:
9. *Թումաճան Մ.*, Հայրենի երգ ու բան, հ. 3, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1986:
10. *Թումաճան Մ.*, Հայրենի երգ ու բան, հ. 4, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 2005:
11. *Լալայեան Ե.*, Վասպուրականի ազգագրությունը, ԱՀ, գ. 20, Թիֆլիս, 1910:
12. *Լալայեան Ե.*, Վասպուրականի հաւատք, ԱՀ, գ. 25, Թիֆլիս, 1914:
13. *Լալայեան Ե.*, Վարանդա, Կենդանիների պաշտամունք, ԱՀ, գ. 2, Թիֆլիս, 1897:
14. *Խաչիկյան Է.*, ՀԱՀ, հ. 11, Երևան, «Հայ սովետական հանրագիտարան» հրատ., 1985:

⁵⁰ *Նժդեհեան Գ. քհ.*, Պառաւաշունչ , ԱՀ, գ. 9, Թիֆլիս, 1902 թ, էջ 270:

15. *Կիրակոսեան Ա.*, Իրանի Սպահանի շրջ. Փերիա գավառի ժողովրդական եւ աշուղական երգերի ընտրանի, Փասատենա, (California), «Դրազարկ» հրատ., 1996:
16. *Կոմիտաս*, ԵԺ, հ. 3, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 1969:
17. *Կոմիտաս*, ԵԺ, հ. 14, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2006:
18. *Համամջեան Ե.*, Բանանց գիւղի կուրգանները, ԱՀ, գ. 2, Թիֆլիս, 1897:
19. *Մայիսասեանց Ս.*, Հայերէն բացատրական բառարան, հ. 1 (Ա-Ե), Երևան, «Հայպետհրատ», 1944:
20. *Մայիսասեանց Ս.*, Հայերէն բացատրական բառարան, հ. 3 (Հ-Ո), Երևան, «Հայպետհրատ», 1944:
21. *Նավոյան Մ.*, Տաղերի ժանրի ծագումնաբանությունը և ազատ մեղեդիական մտածողությունը հայ միջնադարյան մասնագիտացված երգարվեստում, Երևան, «Արճեշ» հրատ., 2001:
22. *Նժդեհեան Գ. քհ.*, Պառուաշունչ , ԱՀ, գ. 9, Թիֆլիս, 1902:
23. *Սրվանձտեանց Գ.*, Երկեր, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1978:
24. *Սրվանձտեանց Գ.*, Մանանա, Կ. Պոլիս, 1876:
25. *Տիգրանյան Մ.*, Հնագույն սիմվոլների դրսևորումները հայոց հարսանեկան ծեսում: Կանթեղ // Գիտական հոդվածներ, 2 (63), Երևան, «Ասողիկ» հրատ., 2015:
26. *Вронский С.*, История астрологии в самом кратком изложении, Москва, изд. «Гермес», альманах, 1992:
27. *Лактанций*, О смерти гонителей (VIII; 14), пер. Тюленева В., С.Петербург, изд. «Алетейя», 1998.
28. *Лисициан С.*, Старинные пляски и театрализованные представления армянского народа, т. 1, Ереван, изд. АН Арм. ССР, 1958.
29. *Майоров Г.*, Формирование средневековой философии, М., изд. «Мысль», 1979.
30. *Олькотт У.*, Легенлы звездного мира, С. Петербург, 1914.
31. *Ревазян А.*, Макарац, т.1, Ереван, изд. «Тигран Мец», 2014.
32. *Струве В.*, История Древнего Востока, Ленинград, «Госполитиздат», 1941.
33. *Фламарион К.*, Звездное небо и его чудеса, С. Петербург, 1899; Популярная астрономия, М.-Л., «Госиздат», 1941.